PARTİ VE İDEOLOJİ

Editör: Yaşar Pınar ÖZMEN

Yazarlar:
Sertan AKBABA
Hazal Ilgın BAHÇECİ BAŞARMAK
Pelin Sultan KARA
Canan KIŞLALIOĞLU
Metin ÖZKAN
Yaşar Pınar ÖZMEN
Ruziye TALİ
Muhammed Alpaslan TANDIRCI
Ceren UYSAL OĞUZ
Cihan UZUNÇAYIR
Furkan YAMAN
Yavuz YILDIRIM
Fatih YILDIZ

Bu kitabın yayın hakkı SİYASAL KİTABEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayınlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

Parti ve İdeoloji

Editör: Yaşar Pınar Özmen
Kapak: Adem ÖCAL
Sayfa Düzeni: Buse Dilara Dirim
©Siyasal Kitabevi Tüm Hakları Saklıdır.
2022 Aralık, Ankara
ISBN No: 978-625-7424-74-5
Siyasal Kitabevi-Ünal Sevindik
Yayıncı Sertifika No: 14016
Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1
Kızılay-Ankara
Tel: 0(312) 419 97 81 pbx
Faks: 0(312) 419 16 11
Baskı:
Repro Bir Matbaacılık Kağ. Rekl. Tasarım Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 47381
İvedik OSB Matbaacılar Sitesi 1514. Cad.
No: 23-25 Yenimahalle/ANKARA
Dağıtım:
Siyasal Kitabevi
Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1
Kızılay/Ankara
Tel: 0(312) 419 97 81 pbx
Faks: 0(312) 419 16 11
e-posta: info@siyasalkitap.com
http://www.siyasalkitap.com

PARTİ VE İDEOLOJİ

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR **9**
KISALTMALAR **11**
PARTİ VE İDEOLOJİ: BİR GİRİZGÂH **15**

BİRİNCİ BÖLÜM
SOSYALİZM VE KÜBA KOMÜNİST PARTİSİ **19**
YAŞAR PINAR ÖZMEN
Giriş **19**
1. Sosyalizmin Tarihçesi **20**
1.1. Ütopik Sosyalistlerden Marksist-Leninist Pratiğe 20
1.2. Batı Marksizmi 27
2. Avrupa'da Sosyalist Devrimci Partiler **29**
3. Reel Sosyalizm ve Komünist Partiler **35**
4. Küba'da Sosyalizm ve Küba Komünist Partisi **38**
Sonuç **44**

İKİNCİ BÖLÜM
SOSYAL DEMOKRASİ VE ALMANYA SOSYAL DEMOKRAT PARTİSİ **49**
SERTAN AKBABA, YAŞAR PINAR ÖZMEN
Giriş **49**
1. Demokratik Sosyalizmden Sosyal Demokrasiye **50**
2. Almanya Sosyal Demokrat Partisi **55**
2.1. Gotha Birleşimi (1875) 56
2.2. Erfurt Programı (1891) 58
2.3. Büyük Kırılma 60
2.4. Yasaklı Yıllar 62
2.5. Bad Godesberg Reformu 63
2.6. 1980'lerden Sonra Gelişmeler 65
Sonuç **66**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEORİDEN PRATİĞE LİBERALİZM: BİRLEŞİK KRALLIK SİYASÎ GELENEĞİNDE *LİBERAL DEMOKRATLAR* **69**
METİN ÖZKAN
Giriş **69**
1. Liberal Düşüncenin Tarihsel Kökenleri: Buhranlara Cevap Veren "İdeoloji" **70**
2. Liberalizmin Öncülleri ve Tanımlayıcı Öğeleri: Paradigmatik "Teori" **78**
3. Liberal Siyaset Örneği: Lib Dems "Parti" **87**
Sonuç **91**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MUHAFAZAKÂRLIK VE İNGİLİZ MUHAFAZAKÂR PARTİ 97
FATİH YILDIZ
Giriş 97
1. Muhafazakârlık 97
2. Muhafazakâr Parti'nin Felsefi Kökenleri 103
3. Muhafazakâr Parti'nin Tarihsel Kökenleri ve Süreci 108
Sonuç 112

BEŞİNCİ BÖLÜM
LATİN AMERİKA'DA SİYASİ PARTİLER 117
CEREN UYSAL OĞUZ, CANAN KIŞLALIOĞLU
Giriş 117
1. Geleneksel Partiler 118
2. Milliyetçi Popülist Partiler 119
3. Neo-Popülist Partiler 122
3.1. Venezuela ve Hugo Chávez 123
3.2. Bolivya ve Evo Morales 126
3.3. Ekvador ve Rafael Correa 127
3.4. Meksika ve Andrés Manuel López Obrador 127
4. Reform Partileri 128
5. Devrimci Partiler 130
Sonuç 132

ALTINCI BÖLÜM
AVRUPA'DA İKTİDARA YÜKSELEN POPÜLİST PARTİLER 135
YAVUZ YILDIRIM
Giriş 135
1. Teori ile Pratik Arasında Popülizm 136
2. Polonya ve Macaristan 143
3. Yunanistan ve İspanya 146
4. İtalya 149
Sonuç 153

YEDİNCİ BÖLÜM
AŞIRI SAĞ PARTİLERİN İDEOLOJİSİ 159
CİHAN UZUNÇAYIR
Giriş 159
1. Terminoloji Sorunu: Aşırı Sağı Tanımlamak 160
2. Radikal Sağ 161
3. Popülist 163
4. Aşırı Sağ 164
5. Savaş Sonrası Dönemde AS'nin Tarihsel Gelişimi 168
5.1. 1945-1955 Arası: Neofaşizm Dönemi 168
5.2. 1955-1980 Arası: Popülizmin Sahneye Çıkışı 170

5.3. 1980-2000 Arası: Yeni Büyük Dalga ve Değişim 172
5.4. 2000 Sonrası: AS'nin Anaakımlaşması 174
6. Aşırı Sağ Partilerin İdeolojik Bileşenleri 176
6.1. Milliyetçilik, Irk ve Ulus 177
6.2. Yerlicilik 178
6.3. Popülizm 183
6.4. Otoriteryenizm 187
Sonuç 190

SEKİZİNCİ BÖLÜM
YUNAN MİLLİYETÇİLİĞİNİN SON NOKTASI: ALTIN ŞAFAK PARTİSİ 197
MUHAMMED ALPASLAN TANDIRCI
Giriş 197
1. Kavramsal Çerçeve 198
1.1. Milliyetçilik teorileri 199
2. Yunan Milliyetçiliğinin Sosyal ve Tarihsel Arka Planı ve Temel Meseleleri 201
2.1. Yunanlılık Meselesi 201
2.2. Antik Yunan, Yunan Aydınlanması, Milliyetçilik Akımı, Dinsel Boyut ... 203
2.3. Yunan Milliyetçiliğinin Meseleleri 206
2.3.1. İthal Krallar ve Megali İdea 206
2.3.2. Nazi İşgali, Cuntalar ve Tartışmalı Demokrasi 208
3. Siyasi Partiler, Aşırı Sağ ve Güncel Durum 209
3.1. Altın Şafak 210
3.2. Altın Şafak Davası 213
Sonuç 214

DOKUZUNCU BÖLÜM
FUNDAMENTALİZM VE İSRAİL'İN SHAS PARTİSİ 219
FURKAN YAMAN, YAŞAR PINAR ÖZMEN
Giriş 219
1. Fundamentalizmin Ayırt Edici Özellikleri 223
1.1. Fundamentalizmin Karakteristiği 224
1.2. Kimlik Siyaseti ve Fundamentalizm 225
1.3. Liberal Temsilî Demokrasi İçinde Fundamentalizm 227
1.4. Fundamentalist Partilerinin Stratejileri 230
2. Yahudi Fundamentalizmine Bir Örnek: *Shas Partisi* 231
Sonuç 234

ONUNCU BÖLÜM
YEŞİL SİYASET VE ALMAN YEŞİLLER PARTİSİ 237
DOÇ. DR. HAZAL ILGIN BAHÇECİ BAŞARMAK, ARŞ. GÖR. PELİN SULTAN KARA
Giriş 237
1. Ekolojik Düşünceden İdeolojiye 239
1.1. Ekolojik Düşüncenin Gelişimi 239
1.2. Ekolojik Düşüncenin Siyasallaşması ve Ekolojik Hareketler 240

1.3. Yeşil Siyaset Mi, Yeşil İdeoloji Mi? 242
1.4. Yeşil Siyasetin Ana Temaları 244
2. Alman Yeşiller Partisi (Die Grünen) 246
2.1.Tarihçe 246
2.2. Parti ve Seçmen Yapısı 249
Sonuç 252

ON BİRİNCİ BÖLÜM
FEMİNİST SİYASET: KADIN PARTİLERİ 255
RUZİYE TALİ
Giriş 255
1. Kadın Hareketi ve Siyasi Partiler 258
2. Kadın Partileri 262
2.1. Bulaşma Teorisi 266
Sonuç 268

TEŞEKKÜR

Son yüzyılın penceresinden ideolojilere ve ideolojilerin pratik aracısı siyasi partilere canlı örneklerle bakmaya çalıştık. Türkiye'de aslında farklı platformlarda sıkça gündeme gelen ve dağınık bir şekilde yer alan bu konuyu bir kitapta ele almak kitapta emeği geçen herkesi heyecanlandıran bir motivasyon kaynağı oldu. Çeşitli üniversitelerde görev yapan ve bu konu ile ilgili çalışmalarını sürdüren yazarlarımızın katkılarıyla hazırlanan bu kitabın akademik camiaya ve konuya ilgi duyan tüm okuyuculara yarar sağlayacağını umuyoruz. Kitabın oluşmasında emeği geçen yazarlara, yorum ve önerileriyle katkılarını esirgemeyen hocalarıma, meslektaşlarıma ve dostlarıma ve tüm yazarlar adına Siyasal Kitabevi'ne teşekkürü borç bilirim.

Kitabımızı meraklı okuyucularının beğenisine sunuyoruz. İyi okumalar dileriz.

Yaşar Pınar Özmen
1 Kasım 2022

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği
ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AD : Sosyal Demokrat Parti (Demokratik Eylem-Acción Democrática) (Venezuela)
AfD : Almanya için Alternatif (Alternative für Deutschland)
AKFD : Anayasayı Koruma Federal Dairesi (Almanya)
AMLO : Andrés Manuel López Obrador (Meksika Devlet Başkanı)
ANEL : Bağımsız Yunanlar (Yunanistan)
AP : Avrupa Parlamentosu
APRA : Amerikan Devrimci Halk İttifakı (Alianza Popular Revolucionaria Americana) (Peru)
AS : Aşırı Sağ
ASP : Aşırı Sağ Partiler
CDU : Almanya Hristiyan Demokrat Birliği (Christliche Demokratische Union Deutschlands)
CMEA : Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (COMECON)
COPEI : Sosyal Hristiyan Parti (Partido Socialcristiano) (Venezuela)
CSU : Hristiyan Sosyal Birliği (Christliche Soziale Union in Bayern) (Almanya)
DF : Danimarka Halk Partisi
EKRE : Estonya Muhafazakâr Halk Partisi (Eesti Konservatiivne Rahvaerakond)
ELAM : Rum Ulusal Halk Cephesi (Güney Kıbrıs Rum Kesimi)
Fidesz : Fidesz–Macar Yurttaş Birliği (Fidesz–Magyar Polgári Szövetség) (Macaristan)
FN : Ulusal Cephe (Front national) (Fransa)
FTSF : Fransa Sosyalist İşçileri Federasyonu (Fédération du parti des travailleurs socialistes de France)
IWA : Uluslararası Emekçiler Birliği (International Workingmen's Association, I. Enternasyonal)
KINAL : Değişim Hareketi (Yunanistan)
KKK : Ku Klux Klan
Kominform : Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu
LAE : Popüler Birlik (Yunanistan)
Lib Dems : Liberal Demokratlar (Birleşik Krallık)

M5S : 5 Yıldız Hareketi (Movimento 5 Stelle) (İtalya)
MAS : Sosyalizme Doğru Hareket Partisi (Movimiento al Socialismo) (Bolivya)
MBR-200 : Bolivarcı Devrimci Hareket-200 (Movimiento Bolivariano Revolucionario-200) (Venezuela)
MeRa25 : Avrupa Gerçekçi İtaatsizlik Cephesi
MSI : İtalyan Sosyal Hareketi (Movimento Sociale Italiano)
MVR : Beşinci Cumhuriyet Hareketi (Movimiento por una Quinta Republica) (Venezuela)
NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
ND : Yeni Demokrasi (Yunanistan)
NIWC : Kuzey İrlanda Kadın Koalisyonu (The Northern Ireland Women's Coalition)
PAN : Ulusal Hareket Partisi (Partido Acción Nacional) (Meksika)
PASOK : Panhelenik Sosyalist Hareket (Yunanistan)
PCC : Küba Komünist Partisi (Partido Comunista de Cuba)
PCdI : İtalya Komünist Partisi'ni (Partito Comunista d'Italia)
PCI : İtalyan Komünist Partisi (Partito Comunista Italiano)
PDS : Demokratik Sosyalizm Partisi (Partei des Demokratischen Sozialismus) (Almanya)
PiS : Hukuk ve Adalet Partisi (Prawo i Sprawiedliwosc) (Polonya)
POF : Fransız İşçi Partisi (Parti Ouvrier Français)
POSR : Devrimci Sosyalist İşçi Partisi (Parti ouvrier socialiste révolutionnaire) (Fransa)
PP : Halk Partisi (İspanya)
PRD : Demokratik Devrim Partisi (Partido de la Revolución Democrática (Meksika)
PRI : Kurumsal Devrimci Parti (Partido Revolucionario Institucional (Meksika)
PS : Sosyalist Parti (Parti socialiste) (Fransa)
PSD : Sosyal Demokrat Parti (Partido Social Democrático) (Brezilya)
PSdF : Fransa Sosyalist Partisi (Parti socialiste de France)
PSF : Fransız Sosyalist Partisi (Parti socialiste français)
PSI : İtalyan Sosyalist Partisi (Partito Socialista Italiano)
PSOE : İspanyol Sosyalist İşçi Partisi (İspanya)
PSUV : Venezuela Birleşik Sosyalist Partisi (Partido Socialista Unido de Venezuela)
PT : İşçi Partisi (Partido dos Trabalhadores) (Brezilya)
PTB : Brezilya İşçi Partisi (Partido Trabalhista Brasileiro)

RSDRP	:	Rus Sosyalist Demokratik İşçi Partisi (Rossiyskaya sotsial-demokraticheskaya rabochaya partiya)
Shas /Şas	:	Seferad Tevrat Muhafızları Partisi (Şomrei Sfarad Partisi) (İsrail)
SLD	:	Demokratik Sol Birlik (Sojusz Lewicy Demokratycznej) (Polonya)
SPD	:	Almanya Sosyal Demokrat Partisi (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
Syriza	:	Radikal Sol Koalisyon-İlerici Birlik (Yunanistan)
UDN	:	Ulusal Demokratik Birlik (União Democrática Nacional) (Brezilya)
URD	:	Demokratik Cumhuriyet Birliği (Unión Republicana Democrática) (Venezuela)

DOKUZUNCU BÖLÜM
FUNDAMENTALİZM VE İSRAİL'İN SHAS PARTİSİ

Furkan YAMAN[*]
Yaşar Pınar ÖZMEN[**]

Giriş

Fundamentalizm kelimesinin Türkçe karşılığı, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "kökten dincilik" olarak çevrilmiş ve kurulu düzenin temellerini dinî kural ve inançlar doğrultusunda değiştirip uygulamadan yana olan tutum veya öğreti olarak tanımlanmıştır.[1] Genellikle kutsal bir metne katı bir şekilde uymakta ısrar eden dini muhafazakârları tanımlamak için kullanılan tartışmalı bir terimdir.[2]

Semavi dinlerde ve Hinduizm'deki bir takım köktenci mezhepler, mensup oldukları dinin buyruklarına aykırı olduğu gerekçesiyle seküler-ulus devlet nosyonuna karşı çıkmaktadır. Temel sorun, bu karşıtlığın kökenlerinin yani fundamentalistlerin din anlayışı ile modern devlet arasındaki çelişkinin nereden kaynaklandığına dayanmaktadır. Bu sorunun cevabı çoğunlukla kurumsal bir dine bağlı olarak yönetilen imparatorlukların yerini objektif akla dayalı ulus devletlerin almasında gizlidir. Bu yer değiştirme süreci birkaç yüzyıllık bir tarihi kapsamaktadır. Çelişkiye neden olan ilk büyük bölünmenin Hristiyan Batı dünyasında ortaya çıktığı söylenebilir. On beşinci yüzyılda İtalyan şehir devletlerinde başlayan Rönesans hareketiyle hümanist düşünce gelişmiş, dine dayalı edebiyat ve sanatın yerini, insanı ve insanın dünyevi hayatını temel alan eserler almıştır. Dolayısıyla geleneğe ve eskiye karşı entelektüel hareket bu yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Eski Yunan ve Roma klasiklerinin

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Latin Amerika Çalışmaları furkan.tyd@hotmail.com

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, pinar.ozmen@bozok.edu.tr

[1] Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, 2022.

[2] Henry Munson, "Fundamentalism", içinde *The Wiley Blackwell Companion to the Study of Religion*, ed. Robert A. Segal ve Nickolas P. Roubekas (New York: John Wiley & Sons Ltd., 2021).

kendi dillerine çevrilmeye başlaması ise dinin yarattığı dar anlayışın terk edilmeye başlandığını görülmektedir.

Semavi dinlerin teolojisi, İslami terminolojiyle ifade edersek bir "ümmet" yaratmayı hedefler ve bu "ümmet"in dışında olanlar yani inanmayanlar ise kâfir olarak nitelenir. Bu dinlerin katı yorumlarında kâfirlerin yaşantısı örnek alınmaz, kültürel alışverişte bulunulmaz. Çünkü inanmayanlar kendi dinlerinin "üstün kültürü"nden yoksun oldukları için günah içindedirler. Ancak Rönesans düşüncesiyle birlikte bu türden bir anlayışın terk edildiği görülmektedir. Pagan dinlerine inananların çoğunlukta bulunduğu Antik Yunan'a ait eserlerin sistematik olarak Latince'ye çevrilmeye başlanması, yerel düşünceden kopuşu, farklı kültürleri incelemeye ve anlamaya yönelik entelektüel akla dayalı hümanist düşüncenin filizlenmesini temsil etmektedir. Fakat bu noktada Hristiyanlığın terk edildiği düşünülmemelidir çünkü bu süreç daha çok Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'in kilisenin kabul ettiği yorumlanışının reddini kapsamaktadır. Bu süreçte İncil'in ulusal dillere çevrilerek matbaada çoğaltılmasıyla beraber dini, bireyin nasıl yaşayacağına dair kilisenin bağnaz yaklaşımından kurtarma cesareti gösterilmiştir. Seküler-ulus devleti ortaya çıkaran fikrî altyapı dinden tamamen bir kopuşla değil bireyci din anlayışının yerleşmeye başlaması ile oluşmuştur. Kilisenin İncili yorumlamadaki bireye karşı hiyerarşik üstünlüğü zedelenmeye başlamıştır. İlerleyen yüzyıllarda da bilindiği üzere Hristiyanlıkta birçok yeni mezhep ortaya çıkacak ve kanlı din savaşları yaşanacaktır.

Fundamentalizmin karşı çıkışı tam olarak bir önceki paragrafta bahsedilen birey temelli din mefhumuna yöneliktir. Bu karşı çıkış elbette ki sadece Hristiyan dünyasına özgü değildir. Bu dünya ve yaşadığımız zamanla ilgili olan "sekülerlik" Avrupa'nın özgün tarihsel koşullarıyla ortaya çıkmış olsa da tüm semavi dinlerin teolojisinde her daim öfkeyle karşılanmıştır. Fundamentalizmde dini ulemanın bireye karşı kutsal kitabı yorumlamadaki fikrî üstünlüğüne olan inanç devam etmektedir. Dolayısıyla modern bireysel dine eleştiri, fundamentalizmin ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu bağlamda modernist düşünceye toptan-her yönüyle karşı çıkış fundamentalistler için elzemdir. Çünkü bu dinsizlerin yaşantısıdır ve asla örnek alınamaz konumdadır. Oysa modernizmin aksine semavi dinler insanın 7/24'ünü şekillendirmeye çalışmaktadır. Onlara göre insanın gündelik hayatında neler yapacağı, nasıl ibadet edeceği, dini ritüelleri nasıl gerçekleştireceği, devletin başındaki otoritenin neye göre kararlar alacağı kutsal kitaplara bakarak, dini ulemanın boyunduruğunda anlaşılmalıdır. Fundamentalistler bireyin hayatını bireyin kendi alacağı kararların belirlemesini istemez. Fundamentalizmin yarattığı devlet içinde birey kısıtlı bir özgürlük içindedir ve siyasi iktidar kutsal kitaba göre onların hayatlarını denetlemek zorundadır. Bunu yapmayan herhangi bir siyasi otorite fundamentalistler tarafından kabul edilebilir değildir. Müesses nizam

yıkılıp yerine dini ulemanın yorumunun üstün otorite olarak kabul edildiği bir devlet kurulmadır. Bu amaçla kurulan siyasi partiler literatürde *proto-hegemonik* olarak nitelendirilmektedir.[3] Proto-hegemonik partilerin amaçları müesses nizama ayak uydurmak veya reformlar vasıtasıyla onu kendi fikirleri kapsamında düzeltmek değil, tamamen yıkıp yeni bir "müesses nizam" kurmaktır. Kökten dincilik ve muhafazakârlık arasındaki en temel ayrımlardan biri buradan kaynaklanmaktadır. Muhafazakârlar müesses nizam içinde kaynamayı seçerken, fundamentalistler geçmişte yaşanan "altın çağ" olarak nitelendirdikleri dini iktidar dönemlerine devrim yoluyla dönmek istemektedir. Altın çağ vurgusu İslam'da, Hristiyanlık'ta ve Yahudilik'te farklı bazı tarihsel dönemleri işaret etmektedir. Altın çağlar her dinin vahyedildiği ve henüz vahyedilen topluluğun iktidarını kaybetmediği o ilk tarihsel dönemi oluşturmaktadır.

Batı medeniyetinde devlet ve kilisenin resmî olarak ayrıldığını belirten ilk önemli olay 1648-Westphalia Barış Antlaşması'dır. Avrupa devletleri arasında yapılan barış antlaşmalarına o zamana kadar Papalık temsilcisi çağrılıp antlaşmaya imza attırılırken Avrupa'da otuz yıl savaşlarını bitiren bu antlaşmaya Papalık temsilcisi çağırılmamıştır. Avrupa devletleri arasındaki sorunların çözümünde, devletlerin katı egemenlik ilkesinin yürürlüğe sokulduğu görülmektedir. Krallar ve onun tebaası bundan sonra dini otoriteden özerk biçimde kararlar almaya başlayacaktır. Oral Sander[4] günümüz uluslararası sistemini oluşturan özelliklerin bu antlaşmayla oluştuğunu dile getirmektedir. Ayrıca Kalvenizm ve Protestanlık da antlaşma neticesinde Avrupa'da resmî olarak krallar tarafından tanınmaya başlamıştır.

Kilise ve devlet arasındaki bu siyasal bölünme Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan'ın[5] çalışmalarında da dile getirilmiştir. Yazarlar siyasi partileri ortaya çıkaran toplumsal fay hatlarının neler olduğuna yönelik kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Birinci olarak onlara göre Fransız Devrimi ile başlayan devletlerin uluslaşma akımı ulusların ortak dili ve tarihini öne çıkarmış, farklı diller ve etnik gruplar üzerinden kurulacak olan yerel/bölgesel

---

[3] Gunter ve Diamond'ın siyasi parti çalışması fundamentalist partilerin anlaşılması açısından oldukça kıymetlidir. Yazarların da makalede dile getirdiği gibi onlardan önce yapılan siyasi parti sınıflandırmaları Batı toplumlarıyla sınırlı ve sınırlı sayıda değişkenlere sahiplerdi. Yazarlar mekânsal olarak Batı ile sınırlı kalmamışlar ve 1850'den 2000'lere kadar geçen geniş bir zaman ölçeğinde değerlendirmeler yapmışlardır. Fundamentalist partiler yazarların sınıflandırmasında kitle partileri kapsamına alınmış, dinsel partilerin bir alt koludur. Parti içindeki otorite ilişkilerinden hiyerarşik, demokratik olmayan ve hatta mutlakiyetçi olarak bahsedilmiştir. Richard Gunther ve Larry Diamond, "Species of Political Parties: A New Typology", Party Politics 9, sy.2 (2003): 167-199.

[4] Oral Sander, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e (İmge Yayınevi, 2006).

[5] Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York Free Press, 1967).

yapılara izin vermemiştir. Bu yüzden ilk bölünme burada gerçekleşmiş, ulus devletlerin içlerindeki farklı etnik gruplar kendilerini temsil edecek siyasi mekanizmalara yönelmiştir. İkinci olarak Fransız Devrimi din (kilise) ve devlet arasında bir bölünme yaratmıştır. Kilisenin mallarına devrimciler tarafından el konulmuş ve siyasi otoritesi alaşağı edilmiştir. Sonuç olarak devrim sonrasında kiliseyi ve onun çıkarlarını gözetecek gruplar kendi içlerine daha çok kapanıp, dışarıya karşı daha radikal bir tutum sergilemeye başlamıştır. Yazarlara göre Fransa ve İspanya gibi Katolik ve Protestanların beraber yaşadığı ülkelerde bölünme derinden hissedilmiştir. Devrimden sonra modern dönemin tüm getirileri fundamentalistlerce "şeytanlaştırılarak" reddedilmiş ve fundamentalistler "hakikate" ulaşmakta kullanılan modern yöntemi reddederek, onu kutsal kitaplarda aramaya devam etmiştir. Ayrıca Hristiyan fundamentalistlerinin özlemini duyduğu, hakikatin kutsal kitaptan çıkarılarak yaşandığı "altın çağ", tam olarak modernite öncesi tarihsel devirlerde yatmaktadır. Modern dönem ve öncesine dair kopukluk Foucault'un[6] akıllı-deli metaforu ile açıklanabilir. Modern dönem öncesinde dinden uzak, seküler yaşam süren kişiler "deli" olarak tecrit ediliyorken, modern zamanlarda din adamları "deli" olarak tabir edilmektedir.

Milliyetçilik ekseninde ulus temelli devlet anlayış kimi fundamentalist partiler tarafından kabul görmekte ve karşı çıkılmamaktadır. Dolayısıyla ulus devlet düşüncesi etrafında fundamentalist partilerin uzlaştığı ortak bir yaklaşım bulunmaz. İsrail ve Hindistan'da fundamentalist partiler milliyetçiliği de en az din kadar birleştirici bir özellik olarak kullanmaktadır. İslami fundamentalistler milliyetçiliği benimsememiş olmasından ötürü bu konuda diğerlerinden ayrılmaktadır.[7] Ancak seküler devlete karşı gelişen tepki, bahsedilen dinlere mensup fundamentalistlerin stratejilerinde ortak olarak görülmektedir. Eğer sekülarizm devleti oluşturan temel niteliklerden biri ise ya da devlet mekanizması "seküler elitler" tarafından yönetiliyorsa, devletin fundamentalist düşünceyle uyuşan diğer tüm özellikleri artık onlar için önemsiz kalmaktadır.

Ayrıca fundamentalizmin bilime bakış açısı da gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır ki bu bakış açısı kuşkusuz bir modernizm karşıtlığı içerir. Fundamentalist olarak değerlendirilen kişi veya partiler kendilerini siyaset biliminin kavramsal ifadesi olan "fundamentalist" olarak değil, dinleri adına savaşan, mücadele eden *-mücahit-* kişiler olarak tanımlamaktadırlar. Fundamental ya da köktenci terimi bağnazlık ve dar görüşlülüğü çağrıştıran eleştirel

---

6 Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İmge Kitabevi, 2020).

7 Ulusçuluk çağı İslam devletlerinde genellikle tabandan değil, tavandan gelen "tepeden inme" devrimlerle gerçekleşmiştir.

bir isimlendirmedir.[8] Fundamentalizm kavramı modernitenin getirdiği bilim anlayışının ürettiği bir kavramdır. Doğaları gereği bu türden bir bilime de karşı olan fundamentalistler "gelip geçici" dünyevi iktidar kavramını ele alan siyaset bilimini de bilim olarak nitelendirmez. Aslolan uhrevi iktidar ve onun buyurduğu hükümlerdir. Gerçek iktidarın sahibi yaratıcı olarak nitelendirdikleri Tanrıdır.

1. Fundamentalizmin Ayırt Edici Özellikleri

Giriş bölümünde fundamentalizmin kökenleri aranmaya çalışılmış ve on yedinci yüzyılda bulunmuştur. Kökenlere değinildiğine göre artık güncel fundamentalizmin ana temalarına odaklanılmalıdır. Öncelikle fundamentalizm temelde epistemolojik olarak diğer ideolojilerin felsefi tutumlarından ayrılmaktadır. Doğru bilgiye ulaşmakta kullanılan kaynak şüphesiz inandıkları dini/kutsal kitaplardır. Modern bilim anlayışı doğru bilgiye ulaşmaktaki ana yöntemini deney ve gözleme dayandırmaktadır. Batı toplumları aydınlanmayla beraber ilk kez kendi aklını kullanmak cesaretinde bulunmuştur.[9] Aydınlanma öncesinde bireyin kendi aklını kullanarak siyasete ve topluma dair fikir üretmesi dine karşı bir başkaldırı olarak gösterilirdi. Dolayısıyla modern dönemde ruhban sınıfı iki kılıçtan biri olan dünyevi iktidarı[10] kaybetmiştir. Aydınlanma ile gelişen modern düşünce Batı toplumları ile sınırlı kalmamış, aynı dönemlerde olmasa da birkaç yüzyıl sonra dünyanın her yerine yayılmıştır. Hristiyanlık dışında başka dinlere mensup toplumların çoğunluk olarak yaşadığı ülkelerde de ruhban sınıfı benzeri dini iktidarlar mevcuttur ve iktidarlarını bu yeni düşüncelere karşı korumaya çalışmışlardır. Semavi dinler her daim inananının gündelik hayatının tamamını düzenlemeye çalışmaktadır. Fundamentalizm deney ve gözlemi dünyevi olarak değerlendirip, yöntem olarak kullanılmasını yanıltıcı bulduğu için doğru bilgiye uhrevi yollarla ulaşılabileceğini savunmaktadır. O dine mensup kişiler de sosyal hayatlarında her türlü dünyevi istekten arınmalıdırlar.[11] Dolayısıyla dünyanın diğer bölgelerinde de

---

8 Munson, "Fundamentalism".

9 Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, çev. Nejat Bozkurt (Remzi Yayınevi, 1984).

10 İki kılıç kuramı Papa I. Gelasius tarafından ortaya atılmıştır. Kurama göre biri dünyevi, diğeri ruhani olan iki iktidar söz konusudur. Dünyevi olanı devlet mekanizması, ruhani olanı ise kilise simgelemektedir. Bu iki iktidar biçimi iki kılıç ibaresiyle metaforlaştırılmıştır. On beşinci yüzyılda sonra papalık dünyevi iktidarın ruhani olanın işini kolaylaştırma görevi olduğunu söylemiştir. Ruhani olanın amacı ise insanları yani günahkâr ruhları güvende tutmak ve "doğru yola" getirmektir.

11 Yahudilerin en katı topluluklarından biri olan Harediler dünyevilikten arınma konusunda oldukça önemli bir örnek teşkil eder. İsrail'deki Haredi Yahudiler dini vecibelerini yerine getiremedikleri gerekçesiyle zorunlu askerlikten muaf tutulmak istemektedir. "Ultra-Orthodox

Aydınlanma düşüncesine sahip modernist güruh ve dini otorite çatışmaktadır. Bu çatışma dünyanın ezici çoğunluğunun demokrasiye geçiş yaptığını düşünürsek, modernistlerin lehine kazanılmış durumdadır. Ancak çatışmanın nihai kazanını olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü modern dönemin fundamentalistleri "dünyevi iktidarı" tekrar ele geçirmeye çalışan dini topluluklardır.

Bu bölümde şu sorulara yanıt aranacaktır:

I. Fundamentalizmin ana temaları nelerdir?
II. 1970'lerden sonra gelişen kimlik siyaseti ve fundamentalizm arasındaki ilişki nedir?
III. Fundamentalizm kimlik siyaseti olarak düşünülebilir mi?
IV. Liberal temsilî demokrasiye nasıl uyum sağlamaktadır?
V. Fundamentalist partiler kitlelerini hangi savlar kullanarak bir arada tutmakta ve seçmen sayısını artırmaktadır?
VI. Dünyanın geleceğine yönelik neler vaat etmektedir?

1.1. Fundamentalizmin Karakteristiği

Fundamentalist ideoloji siyaset bilimi literatüründe sıkça ele alınan konulardan biridir. Fundamentalizm hakkında yapılan en geniş araştırma Fundamentalizm Project[12] isimli çalışmadır. Semavi dinlerin fundamentalist akımlarından, sihizme, budizme ve hatta Japonya'daki muadillerine kadar çok geniş bir spektrumda tüm dinler bu bağlamda incelenmiştir. Proje yöneticileri E. Marty ve R. Scott Appleby, fundamentalizmin birinci ayırıcı özelliğini onun seküler moderniteye militanca karşı çıkışında görürler. Ancak bu görüşün tersini savunan çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalarda daha çok fundamental dürtülerin açığa çıkmasında sosyal ve kültürel kodlarının ön planda olduğu savunulmaktadır. Milliyet, din ve gelenek ile totaliter dürtüler birleştiği anda yerel topluluklar fundamentalizme savrulmaktadırlar. Kendi inanış biçiminin ve yerel değerlerinin diğer kültürlerden üstün olduğu fikri ve diğer kültürleri asimile çabasının bileşkesi sadece siyaseti değil, toplumu da değiştirme gayesi olan bir ideoloji ortaya çıkarmaktadır. Belirli bir siyasi ideoloji etrafında toplanan siyasi parti ve topluluk varsa elbette ki o kişileri bir araya getiren ortak bakış açıları ve değerler silsilesi söz konusudur. Kültürel kodlar kitleyi bir araya getiren "harç" olarak düşünülmelidir.

Jews in mass protest against Israel army draft", BBC, 17 Mayıs 2013, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22565285.

12 Fundamentalism Project kökten dinciliği ele alan beş ciltlik bir kitap serisidir. 1991-95 arasında gerçekleştirilmiştir. (Martin E. Marty and R. Scott Appleby, *Fundamentalism and State* (The University of Chicago Press, 1993).

Fundamentalizm hakkında bir diğer önemli değerlendirme de Andrew Heywood[13] tarafından yapılmıştır. Yazar fundamentalizmin ana temalarını dört başlık altında toplamaktadır: Din ve siyaset, fundamentalist dürtü, modernizm karşıtlığı ve militanlık. Modernizm karşıtlığı E. Marty ve R. Scott Appleby gibi, Heywood için de fundamentalizmin başlıca ayırt edici özelliklerindendir. Din ve siyasetin ayrı tutulmaması gerektiği Heywood'a göre fundamentalizmin ana konusudur ve fundamentalistler kutsal kitaplarına harfi harfine bağlılık gösterdikleri için dünyevi olan herhangi bir şeyin (örneğin; iktidar) dinden ayrı düşünülmemesi gerektiği kanaatindedirler. Fundamentalist dürtüler ise ideolojinin totaliter ve görecelilik karşıtı tutumunu anlatmak için kullanılmıştır. Ayrıca Heywood bütün ideolojilerin fundamentalist dürtülere sahip olduğunu, aslında kapitalizmi yıkma amacı güden klasik Marksizmin de fundamentalist sosyalizm olarak nitelendirilebileceğini savunmuştur.[14] Bu bağlamda fundamentalizmi "din" ile sınırlandırmak aslında yetersizdir. Fundamentalizm müesses nizamın tamamını bütün olarak değiştirmeyi amaçlayan ideolojilerin hepsini kapsayabilir. Hatta dini fundamentalizmin bütün toplumu değiştirme fikri aslında ekonomi konusunda özgün bir fikir ortaya atamadıkları için eksiktir. Böylesine büyük bir değişim mottosuyla tutunup kapitalizm ya da sosyalizm dışında üçüncü bir ekonomik yol geliştirememek, ideolojilerinin kısırlığını açıkça ortaya çıkarmaktadır. Modernizm karşıtlığının ideolojiyi oluşturan ana temalardan biri olduğunu dile getiren Heywood, fundamentalistlerin sadece uzlaşmaz gericiler olduğunun kanıtını onların modern kitle iletişim araçlarından yararlanmalarında bulmuştur. Modern çağ öncesi yöntemleri harfi harfine benimseme amacı olan bir ideolojinin modern bilimden yararlanması da oldukça tuhaf gözükmektedir. Son olarak, siyasal elite karşı yolsuzluk iddiaları, küreselleşme fikrine karşı ortak karşı çıkış, adaletsizliğe uğramışlık hissiyatı ve modern kültüre karşı yabancı kalmışlık fundamentalist dürtülere sahip kitleyi ortak amaçlarda buluşturur. Heywood bu durumun kolektif bir kimlik oluşturmada kullanıldığını ve militanlığa yol açtığını söylemektedir. Şiddet içeren eylem tarzı birçok fundamentalist örgüt tarafından kullanılmaktadır fakat Heywood'un ana tema olarak militanlığı zikretmesine rağmen, gerçekten öyle olup olmadığı kuşkuludur. Çünkü şiddet içeren eylemlere Yahudi ve Hristiyan fundamentalizminde sıkça rastlanmamaktadır.

1.2. Kimlik Siyaseti ve Fundamentalizm

Kimlik siyaseti, siyaset bilimi literatürüne 1970'lerden sonra girmiş bir kavramdır. Bu fenomen, bir kişinin veya insanlar topluluğunun herhangi bir kişi-

---

13 Andrew Heywood, *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*, çev. Şeyma Akın (Liberte, 2013).

14 Heywood, 286.

sel özelliği yüzünden ayrımcılığa maruz kaldığını düşünmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Cinsiyet, cinsel kimlik ve etnisite sebepli ayrımcılık oldukça sık rastlanan durumlardır. Tabii ki "kimlik" kavramı cinsiyet, cinsel kimlik ve etnisiteye indirgenemez. Bir ülkede ayrımcılığa maruz kalınmayacak bir kimlik, başka bir ülkede ayrımcılığa yol açabilmektedir. Örneğin Türkiye'de Müslüman olan bir kişi dininden dolayı ayrımcılığa maruz kalamayacakken, Avrupa'ya gittiğinde dini kimliğinden ötürü buna maruz kalabilir. Bu yüzden kimlik metaforu sınırlandırılamayacak bir metafordur. Ancak şöyle sınırlandırılabilir ki ülkeyi oluşturan vatandaşların çoğunun ortak bir kimliğe sahip olduğu ulus devletlerde her daim dışlanan toplumsal bir kesim olacaktır. Kimlik siyaseti güdenlerin amacı özel alanda olduğu kadar kamusal alanda da kendilerini görünür ve kabul edilir kılmaktır. Dolayısıyla ortak kimliğe dâhil olmayan insanlara verilen haklar bir ülkenin ne kadar demokratik olup olmadığının da göstergesidir.

Kimlik siyasetinin ortaya çıkışı iki kutuplu dünyanın yıkılması ile ilgilidir. Liberal kutbun karşısına bambaşka bir dünya tasavvuru ile çıkan komünist blokun 1970'lerden sonra çökmeye başlaması, liberalizme karşı yeni siyaset modellerinin üretilmesini sağladı. Reel sosyalizmin çöküşünden sonra liberal düşünürler insan doğasına en uygun olan sistemin kapitalizm olduğu ve nihayetinde de iki kutuplu savaştan liberalizmin galip çıktığını söylediler. Örneğin liberal düşünür Francis Fukuyama bir adım daha ileri giderek "Tarihin Sonu"[15] adlı çalışmasında, artık tarihin sonuna gelindiği ve büyük devrimlerin ve çalkantıların yaşanmayacağını söylemiştir. Ancak diğer kutbun çöküşüyle "liberal ütopya" gerçekleşmedi. 1970'lerden sonra post-kolonyal teori, kimlik siyaseti ve terörizm komünizmin boşluğunu doldurmaya çabalar şeklinde yükselmiştir. Özellikle sömürge geçmişi olan toplumlarda yerli kimliklerin ve daha genel anlamda modernitenin ulus devlet anlayışına karşı etnik kimliklerin öne çıkarılması, genel geçer doğrular ve meta anlatılar yerine görecelliğin yükselmesi postmodern paradigmanın temel özellikleridir. Postmodernizm fenomen olarak Batı akılcılığı ve aydınlanma felsefesine dayanan bilgi ya da bilgilenme sistemini eleştirme ve buna meydan okumadır.[16] Liberalizm gibi Marksizm de insanlık tarihinin akıl ve bilim sayesinde hep ileriye doğru gittiğini söyleyen modernist bir ideolojidir. Ancak postmodern düşünce yapısında böyle büyük iddialar söz konusu değildir. Yerel düşünceler ve değerler ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda fundamentalizm her ne kadar göreceliliği reddeden bir yaklaşım olsa da, postmodern furyanın getirdiği görecelilik ekseni sayesinde kendine düşünce olarak yer bulmuştur. Yerel değerleri ve gelenekleri ön plana çıkardığı için de kimlik siyasetinin bir biçimi olarak düşünü-

---

15 Francis Fukuyama, *End of History* (Penguin, 1992).

16 Gencay Şaylan, *Postmodernizm* (İmge Kitabevi, 2020), sy. 41.

lebilir. Fundamentalizm ailesi, yöntemleri ve düşünce yapısı olarak birbirine benzemesine rağmen, doğaları gereği birbirinden farklı ve aslında düşman ideolojik alt dallardır. Örneğin İslami fundamentalizm ve Yahudi fundamentalizminin bir arada ve beraber yaşayabileceğini düşünmek hayalcilik olurdu. İkisi de yöntemleri bakımından birbirine benzer şeyler söyleyip, kendi dinlerini rehber edinerek, harfi harfine riayet göstererek toplumu yeniden inşa etme uğraşı içindedirler. Ancak amaçları evrensel bir barış oluşturma çabası değildir. Bulundukları ülkede iktidarı ele geçirdikten sonra kendi "yönetimlerini" savaş yoluyla ihraç etmektir. Sonuç olarak fundamentalistler yerel kültürlerini ve geleneklerini kullanarak siyasete giriştikleri için kimlik siyaseti kapsamında değerlendirilebilirken, toplumun tamamını değiştirme amaçları bulunmaları nedeniyle kimlik siyasetinin dışında da konumlandırılabilir.

1.3. Liberal Temsilî Demokrasi İçinde Fundamentalizm

Fundamentalist oluşumlar bir devletin siyasal sisteminin içinde bir siyasi parti olarak örgütlenebilirler. Ayrıca siyasetin dışında sivil toplum kuruluşu, tarikat ya da aktivist bir örgüt olarak da faaliyet gösterebilirler.[17] Siyasi parti biçiminde faaliyet gösterenler modernizm karşıtlığı ve siyaset ve din ilişkisinde dinin dışlanmaması gerektiği konusunda radikalliklerini korumaktadır. Militanlık söz konusu olduğunda bundan bahsedemeyiz. Çünkü liberal temsilî demokrasilerde bir siyasi partinin şiddet eylemlerine girişmesi, doğal olarak, o partinin kapatılmasına sebebiyet verir. Birçok ülkede fundamentalist partiler parlamentoda kendi seslerini duyurabilmektedir. Fakat fundamentalizmin yaratmak istediği siyaset ve toplum Lübnan, Afganistan ve İran gibi İslami fundamentalizmin iktidarda olduğu ülkelerin antidemokratik yapısında görülebilir. Bu yüzden o ülkelerdeki fundamentalizm demokratik siyasetin içinde kendini var eden barışçıl bir ideoloji olarak görülemez. Fakat Lübnan'da çok iyi durumda olmasa da görece demokratik yönetim söz konusudur. Lübnan Hizbullah'ı, Özgür Yurtsever Parti'den sonra ülkede en büyük ikinci siyasi parti konumdadır. Cezayir'de yasaklanmış durumda olan İslami Kurtuluş Cephesi, 1991 seçimlerinde %47,3 ile Cezayir'in birinci partisi konumunda olmuştur. Cezayir'de totaliter bir yönetim riskinden korkan silahlı kuvvetler 1992 yılında askerî bir darbe gerçekleştirmiş ve parti kapatılmıştır. 2000'li yıllara gelene kadar Cezayir'deki İslamcı gruplar Cezayir hükümetleriyle savaşmışlardır. Asya ülkelerinden Malezya'da Malezya İslam Partisi (PAS) güçlü

[17] Örneğin İsrail'de Gush Eminim hareketi parlamento dışında örgütlenen Ultra Ortodoks, Yahudi fundamentalist bir örgüttür. 1967 tarihli Altı Gün Savaşı sonrasında örgütlenmişler ve İsrail'in kazandığı topraklarda Yahudi yerleşkesini artırma amaçları bulunmaktadır. "Gush Emunim", Britannica, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022. https://www.britannica.com/topic/Gush-Emunim .

fundamentalist partilerdendir. Pakistan'da Tehreek-e-Labbaik Pakistan (TLP) parti olarak İslami fundamentalist öğelerin çoğunu yaptıkları şeriat çağrıları, kitleleri militanca mobilize etme gücüyle taşımaktadır.[18]

Hristiyan fundamentalizmi bu fenomenin ortaya çıkmasındaki ana aktördür. 1910 yılında Kaliforniya petrol şirketleri bulunan Milton ve Lyman Stewart isimli iki dindar Hristiyan kardeş, içeriği birçok ABD'li ve İngiliz muhafazakâr ilahiyatçı tarafından Hristiyan âlemine dağıtılmak üzere yazılan *The Fundamentals: A Testimony of Truth* isimli kitapçıklara beş yıllığına sponsor olmuştur. Amaçları Protestan Hristiyanlığın temel inançlarının erozyona uğradığını bildirmek ve evrimi reddederek tüm evrenin Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesi, İncil mucizelerinin gerçekliği, İsa'nın bakireden doğuşu, Çarmıha Gerilmesi ve bedensel dirilişi; yerine geçen kefaret[19]; ve dünyayı yargılamak ve yönetmek için yakın zamanda dönüşü gibi temel inanışları tekrar hayata geçirmekti.[20] Fundamental teriminin bu bağlamda ilk defa ve bugünün aksine gururla kullanıldığı[21] kitapçıkta hatırlatılan değerler Hristiyanlığın "modern" yorumlarını dışlamakta ve harfi harfine temellere dönüşün gerçekleşmesi gerektiğini söylemektedir. Fenomenin ilk olarak ortaya çıktığı kitapçıkta modern bilime karşıtlık ve modern döneme duyulan öfkenin varlığı görülmektedir.

Liberal temsilî demokrasi içinde Hristiyanlığın etkisi merkez sağa daha yakın olarak meyletmektedir. Hristiyan demokrat partiler birçok ülkede varlığını sürdürmektedir ancak fundamentalizmin radikalliğinden farklıdır. Köktenciliğin "birkaç ton açık" rengini bileşenlerinde barındıran muhafazakârlık, Hristiyan demokratların dünya görüşüdür. İki düşünce de dinin dışlanmaması ve geleneklerin korunması gerektiğine vurgu yapmaktadır ancak muhafazakârlar hiyerarşiyi bozmadan sistemi revize etmeyi düşünür. Oysa fundamentalistler siyasal sistemin ve toplumsal ilişkilerin din temelli bir devrimle tekrar yapılanmasını ister. Hristiyan fundementalizminin güçlü bir parti olarak ortaya çıkışına Kuzey İrlanda'da rastlanmaktadır. Demokratik Birlikçi Parti, 1971 yılında Ian Pasley tarafından kurulmuştur. Aynı zamanda Özgür Presbiteryen Kilisesinin de kurucusu olan Pasley, sıkı bir Evanjelik Hristiyan kimliğiyle bilinmektedir. Partisi Kuzey İrlanda ile barış sürecine karşı sert bir tavır alarak, birleşmeyi reddetmiştir. Etnik milliyetçilik fundamentalizmin ifade edilmesinde ona oldukça yardımcı olmuştur.[22] İşçi sınıfı Protestanlarına

---

18 Tahir Niaz, "PTI Shifts Aug 13 Islamabad Power Show To Lahore", The Nation, 9 Ağustos 2022. https://nation.com.pk/2022/08/09/pti-shifts-aug-13-islamabad-power-show-to-lahore/ .

19 İsa Mesih'in insanlığın günahlarını kurtarmak için öldüğü doktrini.

20 Malise Ruthven, *Fundamentalism: A Very Short Introduction* (Oxford University Press, 2007).

21 Munson, "Fundamentalism".

22 Heywood, *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*, 296.

ve de fundamentalistlere hitap ederek Paisley ve destekçileri, "Ulster birleşmesinin ruhu'nu korumayı ve birleşik bir İrlanda'nın kurulmasına götürecek siyasi hareketleri engellemeyi başarmışlardır.[23]

Öte yandan Evanjelik Hristiyanlık güncel olarak ABD'de güçlü konumdadır. Eşcinsellik karşıtlığı, İsa'nın dirilip ABD'ye geleceği düşüncesi, Hristiyan değerlerinin korunması ve "dindar" ABD ütopyası, bir çeşit medya vaizliği olan televanjelism ile harekete geçirilen bir dizi örgütü ortaya çıkardı. Dinî Yuvarlak Masa (Religious Round Table), Hristiyan Sesi (Christian Voice), Amerikan Geleneksel Değerler Koalisyonu (American Coalition for Traditional Values) ve hepsinden önemlisi Jerry Falwell tarafından 1980'de kurulan Ahlâkî Çoğunluk (Moral Majority) bunlara dâhildir.[24] Fundemantalistler ABD'de Cumhuriyetçi Parti içinde kendilerine yer bulmaktadır ve partiden seçilen başkanlar George W. Bush ve Ronald Reagan fundamentalistler tarafından desteklenmiştir.[25]

Yahudi fundamentalizmi dünyadaki tek Yahudi devlet olan İsrail'de yoğunlaşmıştır. Eski Ahit'te Yahudilere "vaat edilen topraklar" temelinde büyük bir İsrail devleti kurma amacı güderek Yahudi milliyetçiliğiyle birleşen Ultra Ortodoks Yahudilik, zaman zaman seküler Siyonistlerle ve uluslararası kamuoyuyla sorunlar yaşamaktadır. Bunlardan en önemlisi İsrail'in topraklarına ilişkin olandır. Birleşmiş Milletler, 1967 tarihli Altı Gün Savaşı'nda İsrail'in savaş yoluyla kazandığı Sina Yarımadası, Golan Tepeleri, Gazze Şeridi ve Batı Şeria topraklarını 22 Kasım 1967 tarihli 242 sayılı kararında[26] işgal olarak nitelendirmiş ve İsrail'den geri çekilmesini istemiştir. İsrail buna rağmen hukuksuz bir biçimde sayılan toprakları işgal etmiş bulunmaktadır. Ultra Ortodoks Yahudiler İsrail'in bölgeden çekilmemesini ve Yahudi yerleşimlerini artırmasını istemektedir.

İsrail'deki başlıca fundamentalist partiler Agudat Yisrael, Degel HaTorah, Shas ve Otzma Yehudit'dir. Ultra Ortodoks Yahudilik ve milliyetçilik temelli örgütlenen bu partiler yüksek oy oranlarına sahip değildir. Ancak parlamenter cumhuriyetle yönetilen İsrail'de, koalisyonların kurulmasında kritik roller üstlenmektedirler. İsrail İşçi Partisi ve Likud gibi İsrail'in "şahin" partileri kuracakları hükümetin güvenoyu almasında bu partilerin desteklerini ara-

---

23 Steve Bruce, *Fundamentalism* (Oxford: Polity Press, 2000).

24 Heywood, *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*, 297.

25 Reagan Hristiyan fundamentalistlerinin isteklerini gündeme alan ilk ABD başkanıdır. George W. Bush'un 2002 yılındaki kabinesinin ise Hristiyan evanjelik kişilerden oluştuğu bilinmektedir.

26 Kararda Orta Doğu'da kalıcı barışın sağlanması için İsrail'den işgal ettiği topraklardan çekilmesini, bölgedeki tüm devletlerin 1967 öncesindeki sınırlara saygı göstermesini istenmiştir. Ayrıca mülteci sorununa adil bir çözüm bulma çağrısı da yapılmıştır.

maktadır. Hatta fundamentalist partiler o kadar güçlüdür ki Asher Arian[27] bir ülkenin gücünden daha güçlü bir şey varsa o da İsrail'deki dini partilerdir, demiştir.

1.4. Fundamentalist Partilerinin Stratejileri

Fundamentalist partilerin ya da örgütlerin taraftar kitlesini sosyoekononomik statüleri bakımından yoksullar ve orta sınıfın bir kısmı oluşturur. Mavi yakalı işçiler, beden emeği üzerinden para kazananlar, küçük esnaflar, tarım işçileri ve beyaz yakalıların marjinalleştirilmiş kesmi bu gruba girmektedir. Gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde toplumun en kalabalık grubu sosyoekonomik statüleri bakımından alt ve orta sınıftır. Ekonomik olarak adaletsizliğe, sosyal güvencesizliğe ve kötü yaşam şartlarına maruz kalmalarının sebeplerini siyasal sistemde ve elitlerde aramaktadırlar. Önceleri komünist ve sosyalist partiler alt ve orta sınıfta biriken öfkeyi kapitalizme yönelterek kitleleri arkasında örgütleyebiliyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla, dünya genelinde[28] ve bilhassa Batı ve Doğu Avrupa'da sosyalist partiler güçlerini yitirmiştir. Sol akımların güç kaybedişi kimlik siyasetinin önünü açmış, orta ve alt sınıflar için ideolojik ve örgütsel olarak haklarını savunabilecek yeni güç odakları ortaya çıkmıştır. Bu sınıflar kendilerini yoksulluk üzerinden bir araya getirebilecek "sınıf" fikrinden uzaklaşarak, kimlikleri üzerinden temsil edebilecek gruplar kurmaya yönelmiştir. Fundamentalizmin yükselişi bu dönemde kimlik siyasetinin ortaya çıkışıyla örtüşmektedir. Sol ideolojilerin yerini zayıf ideolojisi olan ama örgütsel bağlılığı yüksek dini ideolojiler almıştır. Fundamentalist partiler ve örgütler de bu bağlılığı oldukça sık bir biçimde popülist yöntemlere başvurarak artırmaktadır. Halkın bir kısmını halkın tamamıymış gibi gösteren aldatmaca ve bunun üzerinden yapılan halk-elit ayrımı, siyasi elite karşı yolsuzluk iddiaları ve halkın yok sayıldığı savı fundamentalistlerin kullandığı kitleleri yönlendirme yöntemleridir. Kitleleri mobilize etme güçleri taraftarlarının veya üyelerinin örgütsel bağlılığı yüzünden oldukça yüksektir. Özellikle Yahudi fundamentalist partiler sık sık kitle gösterilerine, miting ve eylemlere başvurmaktadır.[29] Koronavirüs pandemisi sürecinde birçok tarikat ve fundamentalist parti kutsal mekânlarında ibadet etme haklarından yoksun bırakıldıklarını gerekçe göstererek, sokağa çıkma kısıtlamalarına karşı eylem-

---

27 Asher Arian, *Politics in Israel: the Second Republic, 2nd ed.* (Washington: CQ Press, 2005), s. 152.

28 Ekonomik model olarak piyasa kapitalizmi ve sosyalizm arasında tuhaf bir yerde bulunan Çin hâlâ kendini komünist olarak tanımlamaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti dışında Laos, Vietnam, Kuzey Kore ve Küba sosyalist cumhuriyetlerdir. Soğuk Savaş sonrasında da varlıklarını sürdürmektedir.

29 Rina Bassist, "Israeli police, ultra-Orthodox clash over coronavirus restrictions", Al-Monitor, 7 Ekim 2020.

ler yapmıştır. Pandeminin varlığını reddeden modern bilim karşıtı söylemler fundamentalizminin doğasıyla uyum sağladığı için fundamentalistler tarafından da kullanıldı. Gerçeğin silikleştirildiği, onun yerine kişisel duygu ve inançların gerçek olarak nitelendirildiği "post-truth" olarak adlandırılan tuhaf bir dönemde yaşadığımız düşünüldüğünde, kitleleri ikna edecek kanıtı olmayan, gerçeklikten uzak basit hikâyeler uydurmak kolay ve kullanışlı bir yöntemdir. Bu yüzden pandemi sürecinde pandeminin varlığını reddeden komplo teorileriyle sıkça karşılaşıldı. Koronavirüs pandemisinin önüne geçilememesi durumunda insanlığın sonunu getirebileceği gerçeğinin yarattığı distopik kargaşa, semavi dinlerdeki katı yorumların modern bilim düşmanlığını körükledi. Koronavirüsün varlığı reddedilip çarpıtılarak dünyanın sayılı zenginleri tarafından gerçekleştirilen bir komplo olarak sunuldu. Modern bilime ve sunduğu gerçekliğe karşı temelsiz, kanıtsız, bilimsel yöntemden yoksun iddialar gerçekliğe karşı kullanıldı ve kitlelerin bir kısmını ikna etti.

2. Yahudi Fundamentalizmine Bir Örnek: *Shas Partisi*[30]

Yahudi fundamentalizminin en güncel örneklerinden biri olan Şomrei Sfarad Partisi (Tevrat Muhafızları Partisi /kısaca Shas Partisi) Haham Ovadia Yosef'in, Haham Elazar Shach'ın[31] yardımlarıyla kurduğu kökten dinci bir partidir. 1984'te parti kurulmadan önce Ortodoks Yahudileri temsil eden birkaç parti daha bulunmaktaydı. Hâlâ varlığını sürdüren Yagudat Yisrail bunlardan biriydi ki Haham Yosef de bu partinin mensubuydu. Yagudat Yisrail'in çoğunluğu Ultra Ortodoks Yahudiler tarafından oluşturulmaktaydı ama onların çoğunluğu da Aşkenaz Yahudileriydi. Haham Yosef'in başını çektiği Sefarad Mizrahi Yahudileri kendilerini her zaman Aşkenaz Yahudilerinden farklı bir yerde konumlandırmışlardır. Nitekim 1983 yılında Yosef, Aşkenaz Yahudilerinin eğitim kurumlarında onlara karşı ayrımcılık yapıldığı ve okullarına eşitsiz fon dağıtımında bulundukları gerekçesiyle partiden ayrılmıştır.[32] Kudüs belediye seçimlerinde ayrı bir listeyle seçime giren Yosef, belediye meclisinde üç koltuk kazanmış, 1984'teki parlamento seçimlerinde ise Knesset'te dört koltuk elde etmiştir. İsrail'in şahin partileriyle koalisyon kurmaktan geri duran ve dini konularda daha aşırı bir tutumu olan *Shas Partisi* 1984 yılında kurulmuştur. Oylarının büyük kısmı aşırı dinci gruplardan, eski Ulusal Dini Parti mensuplarından ve eski Agudat Yisraillilerden almaktadır. Knesset'te 3

---

30 Türkçesi; Şas Partisi.

31 Partiyi beraber kurmalarına rağmen sonra fikir anlaşmazlığına düştüler. Bunun üzerine Haham Shach partiden ayrılarak Degel HaTorah'ı kurdu.

32 Lilly Weissbrod, "Shas: An Ethnic Religious Party", *Israel Affairs* 9, sy 4 (2003): 79-104.

sandalye ile başlayan Shas'ın siyasi hayatı, 1999 yılında 17 sandalye ile zirve yapmıştır. 2022 yılı itibari ile ise 9 sandalyeye sahiptir.

Partinin biri ruhani diğeri siyasi olmak üzere iki lideri bulunmaktadır. Partinin ruhani lideri tahmin edileceği gibi Haham Yosef'di. 2013 yılındaki ölümüne kadar da görevini sürdürdü. Siyasi liderlik görevine ise uzun yıllar Arye Deri devam etti. Fas doğumlu olan Deri, İsrail'e ailesi ile birlikte göç ettiğinde, aldığı eğitim diploması İsrail Millî Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmamış ve onu üçüncü sınıftan başlatmak istemişlerdi. Bunun üzerine Deri durumu protesto ederek Aşkenaz Ortodokslarına ait dini okulda eğitim görmeye başladı.[33]. Deri'nin Ortodoks Yahudilerle tanışması bu sırada gerçekleşti. Deri 1999 yılına kadar partinin siyasi liderliğine devam etti. Parti uzun yıllar boyunca giriştiği koalisyonlarda ülkenin İçişleri Bakanlığı'nı elinde tutabildi. İçişleri Bakanlığı görevini de parti adına Aryah Deri sürdürdü. Partinin amacı İsrail toplumunu Tevrat'ın değerleriyle yeniden buluşturmak olduğu için yoksul mahallelerde eğitim ve sosyal yardım sağlayan "El Ha-ma'mayan" isimli kuruluşlar açılmıştı. Bu sayede hem Yahudi gençleri Tevrat değerlerine bağlı dindar kişiler olarak yetiştiriliyordu hem de sosyal yardımlar vasıtasıyla ailelerinden oy toplanıyordu. Kuruluşların fonlanmasının nasıl sağlandığı daha sonra büyük bir yolsuzluk ve rüşvet operasyonuyla açıklığa kavuştu. Deri, İçişleri Bakanlığı fonlarını hukuksuz bir biçimde Haredi[34] okullarına göndermekle suçlandı. Haham Yosef, Deri'yi Yahudi dini kurallarına aykırı hareket etmediğini gerekçe göstererek savundu. *Shas* 1999 yılında kendi oy rekorunu kırmasına rağmen medya ve hükümetten gelen baskılara direnemedi. Yosef, Deri'yi görevden alarak yerine Eli Yishai'yi getirdi. Deri ise Maasiyahu Hapishanesi'ne yollandı. 2002 yılında iyi hali göz önünde bulundurularak salındı. 2011 yılında siyasete geri döndü. 2013 yılından itibaren de Shas'ın siyasi liderliğine geri dönmüş durumdadır.

Partinin tabanını Mizrahi Haredileri oluşturmaktadır. Bunlar asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Yahudi nüfusunun az olduğu 1967 sonrasında İsrail'in işgal ettiği bölgelerde yaşamaktadır. Mizrahi Haredilerinin parti mekanizmasında öne çıkmasına rağmen, ülkenin yoksul şehir mahallelerinden, düşük gelirli işçi sınıflarından, aşırı olmayan ama geleneksel dini görüşe sahip kişilerden de oy almaktadır.[35] Partinin amacı Siyonist seküler görünümlü devletin yozlaştırdığı Yahudi değerlerine toplumu geri döndürmektir. Di-

---

33 Weissbrod, 82.

34 Ultra-Ortodoks Yahudilik. Haredi Yahudileri Yahudi dinine odaklanır, Siyonizme mesafelidir ve İsrailli dini yetkililere Yahudi yasalarının yani Halaha'nın katı Ortodoks yorumlarına uymaları için baskı uygular (bkz. Netanel Fisher, "The Fundamentalist Dilemma: Lessons from the Israeli Haredi Case", *International Journal of Middle East Studies* 48, sy 3 (2016): 531-49.

35 Yoav Peled, "Toward a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas," Ethnic and Racial Studies Vol. 21, No. 4 (July 1998): 703–727.

ğer tüm popülist partilerin yaptığı gibi *Shas* da halkın bir kısmının manevi değerlerini halkın tamamının manevi değerleriymiş gibi göstererek, toplumu Mizrahi Yahudilerinin manevi değerleriyle asimile etme amacı gütmektedir. Temel değerler partinin isminden anlaşılacağı üzere Tevrat'ın dini kuralları-dır. Sefarad Yahudileri olan Mizrahilerin altın çağ olarak adlandırdıkları dö-nem İspanya'dan Yahudiler kovulmadan önce kurdukları düzendir.[36] Shas'ın parti içindeki demokrasisi oldukça zayıftır. Parti karar almada Haham'ın buy-ruklarına bağlıdır. Parti meclisinin bulunmamasından da parti içindeki de-mokrasinin ne durumda olduğu anlaşılabilir. Parti, kendi içinde, eğitim ku-rumlarında ve parlamentoda alınacak kararları, üyelerini ruhani liderin ve onun uzantısı olan siyasi liderin seçtiği "Bilgeler Konseyi" tarafından alır. Bunun dışında herhangi bir parti içi mekanizma bulunmamaktadır.

Shas Siyonizmi reddetmezken, Aşkenazi elitlerinin Siyonist girişimdeki egemenliğini reddeder.[37] Dolayısıyla Yahudi milliyetçiliği ve katı Yahudilik taraftarlığı partiyi oluşturan iki ana özelliktir. Dini köktenci Siyonistler İsrail devleti'ni uzun ömürlü görmektediler. Onlar "mesih" gelene kadar topluma önderlik edecek örgütlenmenin şu anki İsrail devleti olduğuna inanırlar. Fakat *Shas* üyeleri İsrail devletini uzun ömürlü niteliklere sahip olarak görmez. İsrail siyasetini oluşturan milliyetçilik bu bakımdan birbirinden ayrılmaktadır. Özel-likle Arap-İsrail savaşlarında diğer Ultra Ortodoks gruplardan farklı politika-ları desteklemişlerdir. Yosef, Altı Gün Savaşı'nda İsrail'in elde ettiği Arap topraklarından geri çekilme konusunda ılımlı bir politika gütmüştür. İsrail askerinin kazanılan toprakları korumak uğruna ölmesinin dini gerekçelerinin geçersiz olduğunu söylemiş, İsrail devleti'nin içine çoğunluğu Yahudilerden oluşmayan toprakları almanın yeni Yahudi ölümlerine yol açtığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Shas farklı dış politika anlayışı sayesinde müesses nizama karşı güç kazanabilmiştir. Şüphesiz Shas'ın Araplara karşı tutumları ırkçıdır ancak onları Aşkenaz Yahudilerinden ayırıp Araplarla ortaklaştıran bazı estetik ve pratik özelliklerinden de mutludurlar.[38] Buradan yola çıkarak *Shas*'ın ideolojik bakış açısı hakkında derinlemesine tanımlamalar yapılabilir. Weissbrod'a[39]

---

[36] İspanya Kraliçesi Isabel, 31 Mart 1492 yılında Elhamra Kararnamesi ile tüm Yahudilerin İs-panya'yı terk etmesi kararını almıştır. İspanya'dan kovulan Yahudilere "Sefarad Yahudisi" denir.

[37] Miriam Fendius Elman, "Does Democracy Tame the Radicals? Lessons from Israel's Jewish Religious Political Parties", *Asian Security* 4, sy 1 (2008), 79-99.

[38] Sefarad Yahudileri İspanya'dan kovulduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu altında yıllarca Ortadoğu bölgesinde Müslüman Araplarla birlikte yaşamışlardır. Bu yüzden Aşkenaz Yahu-dilerinden farklı olarak Arap kültürüne daha teşnelerdir ve Araplarla ortak yanları bulunur. Nissim Leon, "Rabbi 'Ovadia Yosef, the Shas Party and, the Arab-Israeli Peace Process", *The Middle East Journal* 69, sy 3 (2015), 379-95.

[39] Weissbrod, "Shas: An Ethnic Religious Party", 87.

göre *Shas*, daha önceki İsrail'in etnik partilerinin yapamadığı bir şeyi yapmış, İsrail toplumu içindeki etnik hıncı körüklemiştir. Hem Araplara karşı aldığı tutumla, hem de Aşkenaz Yahudilerini dışlamasıyla yeni bir sosyal sınıf yaratmıştır. Bu yeni sosyal sınıfın içinde; kendini dışlanmış hisseden Harediler, yoksullar, sistemden beklediği kazancı elde edemeyen marjinal orta sınıf mensupları bulunmaktadır. *Shas*, İsrail'in iç ve dış sorunlarının kaynağını Yahudilerin kültürel ve dini değerlerinin unutulmasında aramaktadır. Geleneksel değerlere dönüş de parti mensubu olan sosyal sınıf için müesses nizamın değişmesi, değişim sonrasında kendilerinin yeni elitler olarak eski elitlerin yerini alması anlamına gelmektedir. *Shas*'ın seçmenlerine vaat ettiği devrimsel fırsat neticesinde başarılı iç politikası onu İsrail siyasetinde kilit bir yere koymaktadır.

Sonuç

Fundamentalizm Soğuk Savaş sonrasında kendini iyice belli eden siyasi bir ideolojidir. Sosyalizm ve liberalizm gibi iki karşıt kutba getirilen üçüncü bir yol olarak görülmektedir. Fakat din temelli ideolojilerin sosyalizm ve liberalizm kadar güçlü, evrensel iddiaları olan, yeni yöntemler sunan ve farklı ekonomik modeller ortaya atan görüşler olmadığı da açıktır. Fundamentalizmin iddialarının siyaseti ve toplumu tamamen yıkıp yeniden kuracak bilgi birikimi yoktur ancak siyasal sistemden ekonomik geliri ve yaşantısı yüzünden dışlanmış hisseden bir toplumsal grubun dışavurumu olarak görülebilir. Bu toplumsal grubun çabuk mobilize olması, militanlığı ve öfkesi modernizmin "kaybeden" kesimi olmasından kaynaklanmaktadır. Liberalizm belki komünist ideolojiyi 1989'da resmen Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle yenmiştir ancak liberalizmin fikirlerinin dünya üzerinde ayakta durabildiği ve refahın da aynı doğrultuda yüksek olduğu tek yer Batı ve Kuzey Avrupa'dır. Batı'nın "üçüncü dünya" olarak gördüğü bölgelerin büyük bölümünde hâlâ anayasal liberalizm, refah, kişisel özgürlükler yerleşmiş durumda değildir. Liberalizmin bu sorunlara çözüm sunamayışı dolayısıyla toplumları üçüncü yollar aramaya itmektedir. Sosyalizm gücünü kaybettikten sonra insanlar kimlik siyasetine sarılmaktadır. Din bu durumda inananları için faydalı bir kimlik ve diğer inananlarla birlikte örgütlü bir birliktelik oluşturmaktadır. Liberal toplumlar dini fundamentalizmin yol açtığı şiddetle başa çıkmak istiyorsa, kendilerini dışlanmış hisseden yoksulların yoksulluklarına çözüm bulacak ekonomik önlemleri almak zorundadır.

Kaynakça

Bassist, Rina. "Israeli police, ultra-Orthodox clash over coronavirus restrictions", Al-Monitor, 7 Ekim 2020.https://www.al-monitor.com/originals/2020/10/israel-ultra-orthodox-police coronavirus-jerusalem-lockdown.html.

Bruce, Steve. *Fundamentalism*. Polity Press, 2000.

Elman, Miriam Fendius. "Does Democracy Tame the Radicals? Lessons From Israel's Jewish Religious Parties". *Asian Security* 4, sy. 1 (2008): 79-99.

Fisher, Netanel. "The Fundamentalist Dilemma: Lessons from the Israeli Haredi Case". *International Journal of Middle East Studies* 48, sy 3 (2016): 531-49.

Foucault, *Michael. Deliliğin Tarihi*, İmge Kitabevi, 2020.

Fukuyama, Francis. *End of History*. Penguin, 1992.

Gunter, Richard, ve Larry Diamond. "Species of Political Parties: A New Typology". *Party Politics* 9, sy.2 (2003): 167-99.

Gush Emunim, Britannica, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022. https://www.britannica.com/topic/Gush-Emunim.

Heywood, Andrew. *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*. Liberte, 2013.

Kant, Immanuel. Seçilmiş Yazılar. Remzi Yayınevi, 1984.

Leon, Nissim. "Ovadia Yosef, the Shas Party and, the Arab-Israeli Peace Process", *Middle East Journal* 69, sy. 3 (2015): 379-395. Lipset, Seymour Martin, ve Stein Rokkan. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York Free Press, 1967.

Marty, Martin E., ve R. Scott Appleby. *Fundamentalism and State*. The University of Chicago Press, 1993.

Munson, Henry. "Fundamentalism". İçinde *The Wiley Blackwell Companion to the Study of Religion*, editör Robert A. Segal ve Nickolas P. Roubekas. New York: John Wiley & Sons Ltd., 2021.

Niaz, Tahir. "PTI Shifts Aug 13 Islamabad Power Show To Lahore", The Nation, 9 Ağustos 2002. https://nation.com.pk/2022/08/09/pti-shifts-aug-13-islamabad-power-show-to-lahore/.

Peled, Yoav. "Toward a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas". *Ethnic and Racial Studies* 21, sy. 4 (1998): 703-727.

Ruthen, Malise. *Fundemantalism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2007.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. İmge Yayınevi, 2006.

Şeylan, Gencay. *Postmodernizm*. İmge Kitabevi, 2020.

Ultra-Orthodox Jews in mass protest against Israel army draft, BBC, 17 Mayıs 2013, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22565285.

Weissbrod, Lily. "Shas: An Ethnic Religious Party". *Israel Affairs* 9, sy. 4 (2003):79-104.